

Розділ 8

ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 378(09)(477)“190/191”

ЛАРИСА КОРЖ-УСЕНКО

м. Суми

korzhusenko.lv.73@gmail.com

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ІСТОРІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті подано кількісну та якісну характеристику джерельної бази з історії вищої освіти України на початку ХХ століття, розкрито її структуру, змістове наповнення та інформаційний потенціал. Згідно з типолого-видовим і змістовим критеріями, виокремлено основні групи джерел: нормативно-правові документи, що регламентували діяльність вищих навчальних закладів; внутрішня документація ВНЗ; джерела особистого походження; довідниково-статистична література; періодичні видання; фотоматеріали з історії вищої школи початку ХХ століття. Встановлено, що основу джерельного масиву сконцентровано у центральних державних архівах та Інститутах рукописів України в м. Київ та м. Львів, Державному архіві м. Києва, обласних державних архівах. Відзначено наукову цінність архівних зібрань Австрії і Росії для вивчення історії вищої школи на початку ХХ століття.

Ключові слова: історія вищої освіти, джерельна база, статuti, звіти, щоденники, архів, інститут рукописів, колекції документів.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень та публікацій. За переконанням академіка О. Сухомлинської, серед найбільш перспективних і актуальних напрямів розвитку історико-педагогічної науки є здійснення ґрунтовних джерелознавчих досліджень [7]. Однак на відміну від більшості дисертацій з історії України, аналогічні праці з історії педагогіки, за рідкісними винятками, досі не містять окремого підрозділу, присвяченого систематизації джерельної бази дослідження. Водночас обізнаність із першоджерелами, здатність авторів до ретельного критичного аналізу різноманітних за походженням і характером документів та матеріалів слугує репрезентативним критерієм рівня сучасних наукових праць.

Мета статті – схарактеризувати джерельну базу з історії вищого шкільництва України на початку ХХ століття, розкрити її структу-

ру, змістове наповнення та інформаційний потенціал.

Виклад основного матеріалу. Згідно з типолого-видовим і змістовим критеріями, доцільно окреслити таку структуру джерельної бази з обраної проблеми: нормативно-правові документи, що регламентували розвиток вищої школи; справочинна документація вищих навчальних закладів щодо організації навчальної і наукової роботи; довідниково-статистичні видання; джерела особистого походження (автокомулятивні і джерела міжособистісної комунікації); періодичні видання досліджуваного періоду; фотоматеріали з історії вищої школи на початку ХХ століття.

Нормативно-правове забезпечення діяльності вищих навчальних закладів початку ХХ століття відображено в документах законодавчо-розпорядчого характеру Російської

та Австро-Угорської імперій, українських урядів 1917–1920 рр. (закони, укази, рескрипти, статuti, положення, правила, циркуляри, розпорядження, підписані імператором, урядом, відповідним міністерством, уповноваженими місцевими структурами). Курс російського уряду в галузі вищої освіти зафіксовано в загальноуніверситетських статутах [5], статутах і положеннях окремих ВНЗ, конкретизовано у підзаконних актах. Вищі навчальні заклади на території підавстрійської України діяли на основі «Статуту організаційного», прийнятого в 1874 р. і доповненого в 1886, 1890 і 1907 роках, що закріплював пріоритетність професорських колегій. Серед законодавчих актів, ухвалених українськими урядами, найважливішими є: закони про створення державних українських університетів [8], проголошення державними існуючих в Україні вищих навчальних закладів, про право писання та оборони дисертацій на вчені ступені в усіх школах України українською мовою (1918 р.), Статут державних українських університетів (1919 р.) [2].

Змістовний матеріал можна почерпнути із внутрішньої документації вищих навчальних закладів. Це, насамперед, звіти про діяльність університетів, мережі приватних вищих шкіл; протоколи засідань вчених рад, сенату, навчальних комітетів, факультетів, попечительних і педагогічних рад, наукових і громадських товариств; положення і правила внутрішнього розпорядку, навчальні плани і програми, розклад занять та протоколи іспитів, огляди викладання [3], правила для студентів і вільнослухачів, звіти про організацію практичних занять, протоколи комісій щодо проведення випробувань на ступінь кандидата і звання дійсного студента. Серед опублікованих джерел з історії вищих навчальних закладів на західноукраїнських землях інформативністю вирізняються «університетські хронічки» (латиною, польською та німецькою мовами).

Суттєве значення мають видання довідниково-інформаційного характеру, присвячені ювілеям вищих навчальних закладів та їх структурних підрозділів, за редакцією або авторством професорів Д. Багалія, В. Бузескула, М. Владимирського-Буданова, Л. Загурсь-

кого, А. Маркевича, М. Сумцова, М. Халанського, М. Чубинського, Л. Фінкеля [10]. Серед довідниково-статистичної літератури ґрунтовністю вирізняються керівництва для абітурієнтів Д. Марголіна [4].

Унікальну групу джерельного масиву становлять «приватні джерела»: біографічні матеріали, спогади, щоденники, мемуари, некрологи професорів В. Антоновича, Д. Багалія, М. Василенка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Б. Кістяківського, М. Ковалевського, Ю. Липи, І. Лучицького, Л. Плевака, Н. Полонської-Василенко, В. Романовського, С. Русової, С. Смаль-Стоцького, С. Тимошенка, В. Щербаківського, видатних громадських та освітніх діячів (А. Жука, О. Коваленка, Ю. Колларда, Б. Мартоса, К. Серебрякової-Антонович, О. Степанів, Є. Чикаленка, І. Франка), родинні фонди представників інтелектуальної і культурної еліти України, епістолярії викладачів і студентів.

Інформативним джерелом є часописи й газети досліджуваного періоду: «Буковина», «Відродження», «Вільна українська школа», «Вісник Генерального Секретаріату», «Вісник Української Народної Республіки», «Державний Вісник», «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Зоря», «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «Світло», «Сніп», «Рада», «Україна», «Украинская жизнь», «Южный край», цінність яких полягає в наданні «громадської експертизи» здатності вищих шкіл виконувати суспільні функції з підготовки кваліфікованих фахівців, генерування знань, реалізації прав на вільний розвиток особистості. Вагоме значення мають власні видання ВНЗ: «Записки» Харківського і Новоросійського імператорських, Кам'янець-Подільського українського державного університетів, «Університетские известия» університету св. Володимира [6], «Известия Киевского коммерческого института», «Сборник Харьковского историко-филологического общества», «Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества». Унаочнити панораму розвитку вищої школи на початку ХХ століття дозволяють фотоматеріали (у вигляді окремих світлин, ювілейних і випускних альбомів).

Значну частину джерельної бази з історії вищої освіти сконцентровано в рукописних зібраннях та архівосховищах України і зарубіжжя. Суттєвий інтерес становить корпус документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві: ф. 274 «Київське губернське жандармське управління», ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора», ф. 707 «Управління Київського навчального округу», ф. 2162 «Канцелярія попечителя Харківського навчального округу», що засвідчують жорсткий контроль за непохитністю державних засад і політичною благонадійністю студентсько-викладацького складу. Ф. 711 – «Київська духовна академія», ілюструє особливості розвитку вищої духовної освіти. Інформативними є особисті фонди професорів Д. Багалія, Є. Іванова, М. Пильчикова, О. Потєбні, М. Сумцова, М. Халанського та фонд Грушевських.

У колекції Центрального державного історичного архіву України у м. Львові особливо змістовними є ф. 146 «Галицьке намісництво», ф. 165 «Крайовий комітет», ф. 178 «Крайова шкільна рада у м. Львів», ф. 639 «Міністерство віросповідань і освіти (м. Відень)», ф. 725 «Медико-хірургічний заклад при Львівському університеті», що зберігають свідчення про місцеві ВНЗ.

Рух інтелігенції за створення першої високої школи для українців, організацію лекцій для населення краю репрезентують фонди «Українське наукове товариство імені Т. Шевченка» (ф. 309), «Український університет у Львові» (ф. 310), товариство «Просвіта» (ф. 348), Український національний музей (ф. 750), особисті фонди громадських діячів, викладачів: Ю. Бачинський, А. Вахнянин, В. Дорошенко, І. Крип'якевич, А. Крушельницький, О. Маковей, Ю. Медвецький, К. Студинський, О. Тисовський, С. Томашівський, Г. Хоткевич, А. Шептицький. Низка фондів уможливує висвітлення діяльності молодіжних спілок, створених для підтримки студентів-українців, розвитку їхніх духовних потреб та національних обов'язків: «Товариство взаємодопомоги студентів сільськогосподарської Академії в м. Дубляни» (ф. 146) «Сокіл-батько» (ф. 312), «Ватра» (ф. 349),

«Український студентський союз» (ф. 400), «Український студентський інтернат для студіюючої молоді» (ф. 571), «Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили» (ф. 736), «Українська академічна поміч» (ф. 766), «Січ» (ф. 834).

Серед зібрань Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві цікавими є документи, що свідчать про діяльність вищих навчальних закладів періоду національного державотворення: ф. 1063 «Генеральний секретаріат Української Центральної Ради», ф. 1064 «Рада Міністрів Української Держави», ф. 1065 «Рада Міністрів Директорії УНР», ф. 1115 «Центральна Рада», ф. 2201 «Міністерство народної освіти та мистецтва Української Держави», ф. 2581 «Генеральне секретарство освіти УНР», ф. 2582 «Міністерство народної освіти Директорії УНР».

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського заслуговують на увагу ф. I «Літературні матеріали», Ф. II «Історичні матеріали», Ф. III «Листування», Ф. VIII «Київський університет»; особисті фонди викладачів (В. Антоновича, Д. Багалія, М. Бережкова, М. Василенка, М. Владимирського-Буданова, Б. Грінченка, В. Данилевського, М. Довнар-Запольського, В. Доманицького, М. Драгоманова, В. Іконникова, О. Кістяківського, А. Кримського, М. Кулябко-Корецького, О. Левицького, І. Лучицького, О. Русова, С. Шелухіна та інших) і вихованців вищих навчальних закладів України (С. Маслової, О. Назаревського, С. Щеглової).

У складі Центрального державного архіву громадських об'єднань у м. Києві цікавими є матеріали Д. і К. Антоновичів, С. Русової, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького. В Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського зберігаються особисті фонди О. Кістяківського, О. Марковича.

Репрезентативністю характеризуються зібрання документів регіональних архівосховищ. Це насамперед фонди «Львівський університет» (ф. 26) і «Львівська політехніка» (ф. 27) у колекції Державного архіву Львівської області, що зберігає десятки тисяч одиниць інформації: директивні матеріали, звіти про діяльність ВНЗ, справочинну

документацію ректорату і факультетів, протоколи засідань сенату й екзаменаційних комісій, магістерські та докторські роботи, відгуки і рецензії, залікові книжки, особові справи професорсько-викладацького і студентського складу, тексти лекцій, рукописи наукових праць, тематику досліджень, матеріали студентських товариств, реферати слухачів, контрольні роботи, оголошення про конкурси на стипендії, каталоги успішності та премії студентам, звіти про роботу семінарів (зокрема українських), правління публічних університетських лекцій. Винятковий інтерес становлять документи щодо спроб реалізації ідеї українського національного університету у Львові.

Вагому цінність мають зібрання Державного архіву Чернівецької області, а саме фонди Буковинської крайової управи (ф. 3) та Чернівецького університету (ф. 216), аналіз яких дозволяє з'ясувати рівень організації навчального процесу в Чернівецькому університеті та Народному університеті, імені С. Смаль-Стоцького, пріоритети культурно-освітньої роботи українського академічного товариства «Союз», «Руська школа», «Руська бесіда», «Український Народний Дім».

До найсолідніших належить корпус документів Київського університету (ф. 16) у складі Державного архіву м. Києва, серед яких затребуваними є протоколи засідань учених рад, документація факультетів, конспекти лекцій викладачів і студентів, відомості про закордонні стажування. Фонди Київської політехніки (ф. 18) і Київського комерційного інституту містять статuti цих закладів, наукових товариств і гуртків, студентських земляцтв, програми, розклади, схеми викладання, звіти, протоколи засідань навчальних комітетів, матеріали про діяльність знаних учених і педагогів. Змістовністю характеризуються ф. 244 «Київські вищі жіночі курси», що містить Положення 1878, 1911, 1917 рр., звіти про якість викладання, семінарські заняття, розмовну практику слухачок за кордоном, ф. 216 «Київський Фребелівський інститут» і ф. 297 «Київська консерваторія». Для з'ясування особливостей творення національної вищої школи в період українського державотворення унікальним є фонд Р-936

«Український народний університет. Київський державний український університет», що проливає світло на діяльність громадської комісії з розробки статутних документів, роботу ради лекторів щодо формування лекторського складу і вдосконалення навчальних планів.

У складі Державного архіву Харківської області відкриті фонди окремих ВНЗ: ф. 667 «Харківський університет», ф. 770 «Харківський технологічний інститут» і ф. 772 «Харківський жіночий Політехнічний інститут, заснований Південно-Російським товариством технологів». Хоча основу університетського архіву було втрачено в період другої світової війни, однак серед зібраних фондів 667 цікавим є перелік стипендій і навчально-допоміжних установ закладу на 1917 р., статут і протоколи засідань харківської групи молодших викладачів вищих навчальних закладів у 1905–1906 рр., справи, що засвідчують спроби професора М. Сумцова передати архів Гетьманщини до Харківського історичного архіву. У складі ф. 770 викликають інтерес правила навчання в інституті, проект статуту ХТІ (1915 р.), журнали засідань ученого комітету, звіти про роботу закладу, розподіл навчальних занять, виробничу практику та екскурсії студентів, матеріали студентських організацій, протоколи нарад викладачів, листування з міністерством щодо реформи вищої школи, зміну програм іспитів. Ф. 45 «Харківська міська дума», ф. 3 «Канцелярія харківського губернатора», ф. 226 «Дирекція народних училищ Харківської губернії» містять низку справ, що характеризують розвиток Харківського університету, становлення комерційного, жіночого медичного та агрономічного інститутів, вищих жіночих курсів, Народного університету, моральність і політичну благонадійність професорів.

Вагомими є фонди Новоросійського університету (ф. 45), «Одеських вищих жіночих курсів» (ф. 334), «Одеських вищих медичних жіночих курсів» (ф. 62) у зібраннях Державного архіву Одеської області. Фонди «Канцелярія Одеського градоначальника» (ф. 2) і «Канцелярія попечителя Одеського навчального округу» (ф. 42) містять статuti студентських товариств (зокрема, українських),

матеріали про суспільно-політичну активність студентської молоді і викладачів. Допоміжне значення мають фонди «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» (ф. 1), «Канцелярія опікуна Одеського навчального округу» (ф. 42), «Одеське товариство історії і старожитностей» (ф. 93), «Особистий фонд І. Мечникова» (ф. 331).

Унікальним для дослідників є фонд Р-582 Державного архіву Хмельницької області, що проливає світло на діяльність Кам'янець-Подільського державного українського університету, його структурну розбудову, роботу правління, професорської і факультетських рад, органів студентського самоврядування, гуртків і кооперативів.

У складі Державного архіву Дніпровської області змістовністю вирізняється ф. 2065 «Приватний політехнічний інститут у Катеринославі», що зберігає інформацію про студентсько-викладацький склад закладу, засвідчує прагнення колективу закладу до вдосконалення навчального процесу.

Філія Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині містить фонди ф. 1105 «Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька» і ф. 1334 «Ніжинське історико-філологічне товариство».

У Державному архіві Полтавської області викликають інтерес особисті фонди М. Драгоманова і М. Скліфасовського щодо закордонних стажувань викладачів і міжнародну співпрацю в галузі науки та освіти.

Серед зарубіжних архівосховищ виняткову цінність має колекція Австрійського державного архіву у Відні, насамперед фонд Міністерства освіти та віросповідань. Фонд ревізійної навчально-освітньої комісії зберігає звіти про діяльність вищих шкіл Галичини і Буковини, документи про роботу професорів. У фонді Міністерства зовнішніх справ Другого нового політичного архіву відкриті матеріали щодо Чернівецького університету та Українського таємного університету у Львові. Архів Віденського університету у фонді «Ригоризи» містить інформацію про українців, які навчалися й габілітувалися у столиці Австро-Угорської імперії і професорів, які читали українознавчі курси, здійснюючи науко-

ве керівництво написання дисертацій з відповідної проблематики.

Суттєвий потенціал мають зібрання Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербург, де у фонді 733 «Департамент народної освіти» зберігаються звіти про діяльність Харківського, Київського, Новоросійського університетів, клопотання вчених рад перед міністерством, пропозиції щодо вдосконалення навчального процесу, статuti Катеринославських вищих жіночих курсів, Київського та Харківського народних університетів, проект статуту Київських неурядових вищих медичних курсів для жінок, звіти Київських приватних вечірніх курсів А. Жекуліної, Одеських вищих жіночих курсів. Фонд 368 «Звід уложень Російської імперії Російської імперії (1861–1917 рр.)» у складі Центрального державного історичного архіву в м. Москва містить низку нормативних документів щодо Київських і Харківських приватних вищих комерційних курсів за 1917 р.

Висновки і перспективи досліджень. Таким чином, основу джерельного масиву з обраної проблеми сконцентровано у вітчизняних та зарубіжних зібраннях: центральних державних архівах, Інститутах рукописів України в м. Київ та м. Львів, Державному архіві м. Києва, обласних державних архівах та їх філіалах (Харків, Одеса, Львів, Чернівці, Дніпропетровськ, Ніжин, Полтава), в архівосховищах Австрії і Росії. Активна апеляція до різних «носіїв інформації», їх критичний аналіз дозволить здійснити комплексне дослідження розвитку вищої школи в Україні, з'ясувати особливості організації навчального процесу на початку ХХ століття. До маловивчених напрямів наукових досліджень доцільно віднести узагальнення нормативно-правової бази вищої освіти у Східній Галичині та Північній Буковині, з'ясування джерельного потенціалу архівосховищ і книгозбірень Польщі, Чехії, Німеччини для вивчення зазначеної проблеми.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Вибрані праці : в 6 т. Т. 1 : Автобіографія. Ювілейні матеріали / Д. І. Багалій. — Х. : ХГІ «НУА», 1999. — 600 с.
2. Державний архів м. Києва. — Ф. Р-936. — Оп. 1. — Спр. 24. — 104 арк.
3. Державний архів Харківської області. — Ф. 770. — Оп. 1. — Спр. 807. — 33 арк.

4. Марголин Д. Справочник по высшему образованию : руководство для поступающих во все высшие учебные заведения России / Д. Марголин. — К. : Сотрудник, 1911. — 507 с.
5. Общий устав Императорских российских университетов. — Х. : Университетская типография, 1884. — 64 с.
6. Систематический указатель к «Университетским известиям» за 1861–1912 гг. — К. : Корчак-Новицкий, 1913. — 202 с.
7. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес в Україні : регіональний вимір / О.Сухомлинська // Шлях освіти. — 2007. — № 2.
8. Ухвалений Радою Міністрів Закон про перетворення Київського Народного Українського Університету в Київський Державний Український Університет. Затверджую : Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ // Державний вісник. — 1918. — № 41, 29 серпня. — С. 2.
9. Finkel L. *Historia Uniwersytetu lwowskiego* / L. Finkel, S. Starzyński. — Lwów, 1894. — 820 p.

LARYSA KORZH-USENKO

Sumy

SOURCES FOR RESEARCH IN HISTORY OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

Sources for research in history of higher education in Ukraine at the beginning of 20th century are characterized in the paper. Their structure, content and informational potential are revealed. According to typology, particulars and content criteria the following groups of sources in the investigated issue were singled out: normative documents that defined development of education; internal documentation of higher education establishments; sources of personal nature; informational and statistical literature; periodicals; photographic materials. As for geographical criterion, the resource base is concentrated in central state archives and manuscripts repositories of Ukraine in Kyiv and Lviv, the state archive in Kyiv, regional state archives. Scientific value of archive collections in Austria and Russia for research of history of higher education at the beginning of 20th century is noted.

Key words: history of higher education, base of resources, normative documents, statutes, reports, diary, archive, manuscript repositories, funds, collections of documents.

ЛАРИСА КОРЖ-УСЕНКО

г. Сумы

БАЗА ПЕРВОИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА

В статье охарактеризованы первоисточники по истории высшего образования Украины в начале ХХ века, раскрыты их структура, содержательное наполнение и информационный потенциал. Соответственно с типолого-видовым и содержательным критериями выделены такие основные группы первоисточников по исследуемой проблеме: нормативно-правовые документы, которые определяли развитие высшей школы; внутренняя документация высших учебных заведений; источники личного происхождения; справочно-статистическая литература; периодические издания исследуемого периода; фотоматериалы по истории высшей школы начала ХХ века. Основной массив первоисточников сконцентрирован в центральных государственных архивах и Институте рукописей Украины в г. Киев и г. Львов, Государственном архиве г. Киев, областных государственных архивах. Отмечено научную ценность архивных собраний Австрии и России для изучения истории высшей школы в начале ХХ века.

Ключевые слова: история высшего образования, база первоисточников, статуты, отчеты, дневники, архив, институт рукописей, коллекции документов.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2016